

PROMIŠLJANJA O BAZILICI SV. STJEPANA POD BOROVIMA U SPLITU

Stanko PIPLOVIĆ, Split

U ovom radu autor raspravlja o vremenu gradnje bazilike samostana sv. Stjepana. U znanstvenoj literaturi postoje različita mišljenja, nedovoljno argumentirana. Na osnovi najnovijih arheoloških istraživanja i komparativne raščlambe potvrđuje se teza o njezinoj gradnji u vrijeme kasne antike. Uz crkvu je u doba ranog srednjeg vijeka prigrađen benediktinski samostan. Također se objašnjavaju okolnosti prijenosa grantnih stupova s Dioklecijanove palače u crkvicu koja je početkom XIX. stoljeća podignuta na mjestu srušene bazilike.

Izdužen stjenoviti poluotok Sustipan vertikalno izrasta iz mora na zapadnoj strani ulaza u splitsku luku. Svojim istaknutim položajem jakih obrisa, razigranim oblicima i mediteranskim raslinjem zrači nekom mističnom duhovnošću i smirenošću. Položaj na osami i u tišini kao da je oduvijek bio predodređen za kontemplaciju pa su mu ljudi od davnina davali sakralne namjene. To je mjesto ukapanja pokojnika, molitve, kršćanskog, a vjerojatno i poganskog kulta. Pronađeni su antički i srednjovjekovni grobovi, a početkom XIX. stoljeća uređeno je gradsko groblje koje je postojalo više od stotinu godina.¹

Prema starim ispravama, tu se nalazio srednjovjekovni benediktinski samostan. Prvi put se spominje 1020. godine, a igrao je važnu ulogu u životu grada na čijem je području posjedovao više crkava. Kralj Petar Krešimir IV. darovao je samostanu zemlju za mlinice u Solinu. Među njegove zidine povukao se 1078. godine posljednji hrvatski kralj iz loze Trpimirovića Stjepan II. i među redovnicima u molitvi proveo ostatak života.

O izgledu, prostranstvu i rasporedu samostanskog sklopa donedavno se gotovo ništa nije znalo. Najstariji grafički prikazi su iz XVII. i XVIII. stoljeća. Dosta su shematični i nepouzdana. Među njima je i jedan crtež iz ptičje perspektive, ali je vrlo slobodno naran, pa ni od njega nije bilo veće koristi. Takva situacija navodila je na razne kombinacije o njegovu prvobitnom obliku, vremenskom i prostornom razvoju. Danas se o tom važnom sakralnom zdanju zna puno više, ali je ostalo još dosta nedoumica i neobjašnjenih činjenica.

¹ Duško Kečkemet: *Splitsko groblje Sustipan*, Split, 1994.

Iza Drugog svjetskog rata, u vrijeme totalitarizma, bezobzirno je uklonjeno groblje sa Sustipana i raznesene kosti pokojnika koji su tu počivali. Nakon toga su u vremenu od 1959.–1962. godine provedena arheološka istraživanja, pa su otkriveni oskudni ostaci temeljnih zidova bazilike i samostana s njegove južne strane. Pokazalo se da je bazilika bila prostrana građevina s tri broda, s polukružnom apsidom na istočnoj strani i narteksom na zapadu. Vanjske dimenzije su joj oko 43 metra dužine i 22 metra širine.²

Prema pronađenim arhitektonskim i dekorativnim ulomcima s motivima pletera te tehnici zidanja, istraživači su zaključili da je bazilika podignuta u ranom srednjem vijeku, najvjerojatnije u IX.–X. stoljeću. Ipak njezine velike dimenzije, neuobičajene za to vrijeme, navele su na pomisao da je riječ o puno starijoj, starokršćanskoj crkvi.³ Ima još dosta drugih različitih postavka u svezi s tim sklopom. Ta tumačenja arheološke situacije kriju u sebi još uvijek prilično nedoumica, nejasnoća pa i proturječja na koje bismo u nastavku htjeli upozoriti. Također će se, na temelju argumenata, ukazati na moguća njihova razrješenja.

Ako se pođe od pretpostavke da je na Sustipanu riječ o ranosrednjovjekovnoj crkvi, odmah se nameću brojna pitanja. Njezine dimenzije su znatne. Veličinom nadmašuje sve crkvene građevine u Dalmaciji ne samo iz tog vremena, koje su odreda sitne, nego i one iz XI. stoljeća s oznakama rane romanike, kao što su primjerice crkva na Stupovima u Biskupiji, katedrala u Biogradu, sv. Marija u Zadru, sv. Petar i Mojsije u Solinu i sv. Eufemija u Splitu, kad im se površina povećala.⁴ Ni jedna od tih građevina ne prelazi ukupnu dužinu od 30 metara. Ovako predimenzionirana, crkva na Sustipanu nadmašivala je potrebe samostana koji je, prema svemu, bio dosta malen. Naime, s južne strane crkve do mora, gdje su otkriveni njegovi tragovi, i nema puno prostora. Riječ je o pojasu širokom tek petnaestak metara, pa se mora zamisliti da je južno pročelje samostana bilo na rubu vertikalne stijene koja se s visine od 17 metara ruši u more. A i središnje dvorište, oko kojega su se zasigurno nizale gospodarske i stambene prostorije, ima dimenzije tek 5,0 sa 7,5 metara. Nerazmjer između tih dvaju dijelova vrlo je upadljiv, pa bi teško bilo protumačiti što će tako velika crkva za relativno mali samostan. Ako je riječ o starokršćanskoj crkvi kojoj je samostanski dio tek kasnije prigrađen, razloge za njezinu veličinu bi se moglo lakše pretpostaviti.

Ne samo prostornošću, već i oblikom crkva na Sustipanu je tipična za starokršćansku arhitekturu. To je trobrodna bazilika s naročito širokim srednjim brodom. Ima samo jednu polukružnu apsidu na istoku, a narteks na zapadu. Niti jedna sakralna građevina ranog

² Dasen Vrsalović: *Četverogodišnji rad Instituta za nacionalnu arheologiju i Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu*. Starohrvatska prosvjeta, Zagreb, 1963. sv. 8–9, 272–273. – T. Marasović, D. Vrsalović: *Srednjovjekovna opatija na Sustipanu u Splitu*. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXV–LXVII, Split, 1971. – *Istraživanje i obnova srednjovjekovne bazilike na Sustipanu*. URBS, Split, 1973., 84.

³ Nenad Cambi: *Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali*. Materijali XII. uz IX. kongres arheologa Jugoslavije, Zadar, 1972. Zadar, 1976., 260.

⁴ Usp. Miljenko Jurković: *Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu*. Starohrvatska prosvjeta, Split, 1990. sv. 20, 206–207. – Ivo Petricoli: *Od Donata do Radovana*, Split, 1990., 44.

srednjeg vijeka na našoj obali nema takav tlocrtni oblik, pa bi i po tom kriteriju bila iznimka.⁵

Nasuprot ranosrednjovjekovnim, navedeni raspored i proporcije sv. Stjepana pod borovima svojstveni su starokršćanskim crkvama. U primorskim krajevima isti tlocrt, uz manje varijacije, imaju bazilike u nedalekoj Saloni iz V.–VI. stoljeća. Među njima su posebno Bazilika urbana i druga nešto mlađa kraj nje, Arijevska bazilika te bazilike na Marusincu i na Manastirinama. Vrlo joj je slična i prva katedrala u Zadru te katedrala u Puli. One su i po dimenzijama približne bazilici u Splitu.⁶

Kad je riječ o iznesenom argumentu da način građenja s loše obrađenim kamenom i nepravilnom strukturom zidanja ukazuje na uobičajen postupak u ranom srednjem vijeku, to je prilično nepouzdan oslonac.⁷ Iako su u raznim vremenima prevladavali neki karakteristični načini klesanja i slaganja kamena, uvijek su postojali dobro i loše građeni zidovi. Primjera ima puno i iz kasnoantičkog vremena. To je ovisilo o značaju građevine, raspoloživim sredstvima, angažiranim majstorima i još mnogim, za svaki slučaj, posebnim okolnostima. Stoga bi to mogao biti samo dodatni, a nikako glavni pokazatelj za datiranje.

Još prije istraživanja bazilike na Sustipanu bila su poznata dva starokršćanska sarkofaga koja su se tu nalazila. S obzirom na ranije slabije poznavanje situacije na terenu, za njih se nagađalo da su mogli biti doneseni ođnekud sa strane i ovdje ponovno uporabljeni. Međutim, prilikom recentnih arheoloških iskapanja otkrivena su još 24 antička i starokršćanska kamena ulomka. Od njih je najveći broj pripadao sarkofazima, uz više dijelova stupova, njihovih baza i korintskih kapitela, zatim natpisa i nešto plastike.

I kod manjih zaštitnih revizijskih istraživanja 1994. godine otkriven je, uz ostalo, veći broj grobova od kojih je šest iz IV.–V. stoljeća.⁸ Time je nedvosmisleno potvrđeno postojanje kasnoantičkog groblja na tom mjestu, što je, uza sve ostalo, još jedan dokaz više za tvrdnju o vremenu gradnje bazilike u doba ranog kršćanstva. Nekropola iz tog vremena mogla je biti puno veća nego što se sada iz pronađenih ostataka čini. Naime, treba imati u vidu činjenicu da se ovdje pokapalo u srednjem vijeku za kužnih pošasti, a posebno u XIX. stoljeću kad je tu bilo više od 4000 grobova. Te novije rake su gusto raspoređene i duboke, pa su gotovo u potpunosti poremetile kulturni sloj tla. Mlađi su ukopi vrlo vjerojatno uništili dosta onih najstarijih.

Benediktinci su napustili samostan sredinom XV. stoljeća, pa je otada počeo propadati. Njegove ruševine su uklonjene oko 1700. godine. Na mjestu bazilike u zapadnom dijelu sagrađena je 1814. godine mala jednobrodna crkva s četvrtastom apsidom. Zidana je vjerojatno kamenjem pokupljenim sa stare bazilike. Na njezinu pročelju su ugrađene četiri

⁵ Vidjeti tlocrte u radovima Tomislava Marasovića i Sene Sekulić-Gvozdenović u publikaciji *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, izdanj u Splitu 1978. godine.

⁶ Ejnar Dyggve: *Povijest salonitanskog kršćanstva*. Izabrani spisi. Split, 1989. – Ivo Petricioli: *Katedrala sv. Stošije Zadar*, Zadar, 1985. – Pavuša Vežić: *Starokršćanski sloj katedrale u Zadru*, Diadora, Zadar, 1988., sv. 10, 172–173. – Branko Marušić: *Kasnoantička i bizantinska Pula*, Pula, 1967., 50.

⁷ T. Marasović, D. Vrsalović: *Srednjovjekovna...*, 203.

⁸ M. Petrinec, T. Šeparović: *Arheološka iskopavanja na Sustipanu*. Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva XXVI, Zagreb, 1994., br. 3, 47 i 48.

skulpture i natpis koji se pripisuje XII.–XIII. stoljeću te skulptura sv. Stjepana iz XIV. stoljeća. Ta činjenica ukazuje na dvije mogućnosti njihova podrijetla. Prva je da je stara crkva u doba romanike pregrađena pa je dobila nove, zasigurno bogatije urese. Oni su početkom XIX. stoljeća uzeti iz ruševina i ugrađeni u današnju crkvu, što je opet samo najlogičnija pretpostavka. Ali o tome nema nikakvih svjedočanstava. Međutim, s druge strane, neke od tih spolija, kao uostalom i stupovi u unutrašnjosti, mogle su biti pokupljene negdje s drugog mjesta i ovamo donesene.

U unutrašnjosti današnje crkvice, uz bočne zidove duž obje strane prislomljena su po tri stupa s korintskim kapitelima. Jedan je od bijelog mramora, jedan od bijelog granita, a preostala četiri od ružičastog granita. Po svim obilježjima pripadaju antici, ali po materijalu nisu iz obližnjih kamenoloma. Ta pojava već je davno uočena i pokušalo se je objasniti u okviru tadašnjih spoznaja. Već je arheolog don Frane Bulić 1908. godine iznio mišljenje da su uzeti s Dioklecijanove palače. Poznato je da su pri gradnji velike rimske palače u Splitu skupljani dijelovi iz drugih zgrada i tu ponovno ugrađeni. To se činilo zbog velike žurbe završetka radova. Tako su iz Asuana u Egiptu preneseni stupovi upravo od ružičastog granita. Kako takvog kamena nema u našim krajevima, a dimenzije su bile slične, Bulić je držao da su izvorno pripadali peripteru careva mauzoleja, tj. trijemu koji ga je opasivao okolo s vanjske strane i prostazi pred ulazom.⁹

Po Bulićevu mišljenju stupovi su kasnije postavljeni u baziliku na Sustipanu između glavne i bočnih lađa. Zatim su navodno premješteni u crkvicu na istom mjestu za koju je on držao da je prvobitno bila predvorje bazilike, što su arheološka istraživanja opovrgla.¹⁰ Crkvice je, naime, izgrađena tek kad je bazilika bila već potpuno porušena, i to upravo nad njezinim narteksom i prednjim dijelom srednje lađe.

S obzirom na mjere, stupovi su mogli biti s više mjesta iz Dioklecijanove palače. Njihova je visina međusobno nešto različita i kreće se od 4,08 do 4,66 metara. Ta nejednakost se sreće i na drugim dijelovima palače, npr. peristilu. Posljedica je to činjenice što su stupovi uzimani s drugih zdanja, a razlika u dimenzijama pri ponovnoj ugradnji u Dioklecijanovu palaču izjednačavana je visinom baza i kapitela ili manjim skraćivanjem stabala stupova. Tako se iznad Zlatnih vrata palače nalazio niz od upravo šest dekorativnih stupova na konzolama čija je visina iznosila nešto više od 4,00 metra. Sada ih više tamo nema. Isto tako, pred Malim hramom se nalazio portik sa šest stupova visokih otprilike 6,60 metara.¹¹

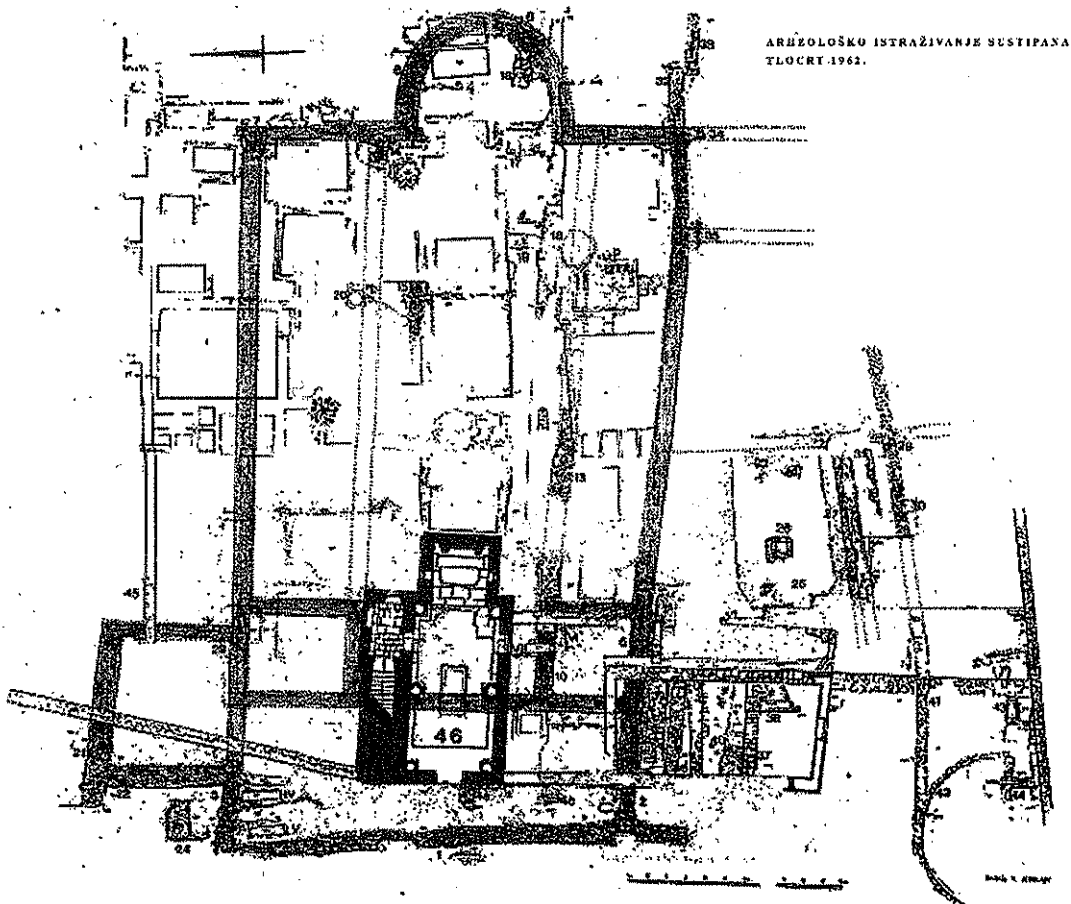
Preostali stupovi periptera, među kojima su neki također od granita, visine su 4,56–4,83 metra, pa su po dimenzijama najbliži onima koji se nalaze na Sustipanu. Stoga je najvjerojatnije da su podrijetlom odatle, ali je pitanje s kojeg točno mjesta i kada. U traženju odgovora valja uzeti u obzir činjenicu da je prostaza uklonjena u XIII. stoljeću kad se na njezinu mjestu počeo graditi zvonik katedrale.¹² Osim toga, 1602. godine s istočne strane

⁹ Frane Bulić: *Materiale e provenienza della pietra, delle colonne, nonché delle sfingi del Palazzo di Diocleziano a Spalato e delle colonne ecc. delle basiliche cristiane a Salona*. *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XXXI, Split, 1908. 97 – Ernest Hébrard: *Spalato, le palais de Diocletien*. Pariz, 1912., 90.

¹⁰ F. Bulić: *Materiale...* 97 – L. Jelić, F. Bulić, S. Rutar: *Voda po Spljetu i Solinu*, Zadar, 1894., 216.

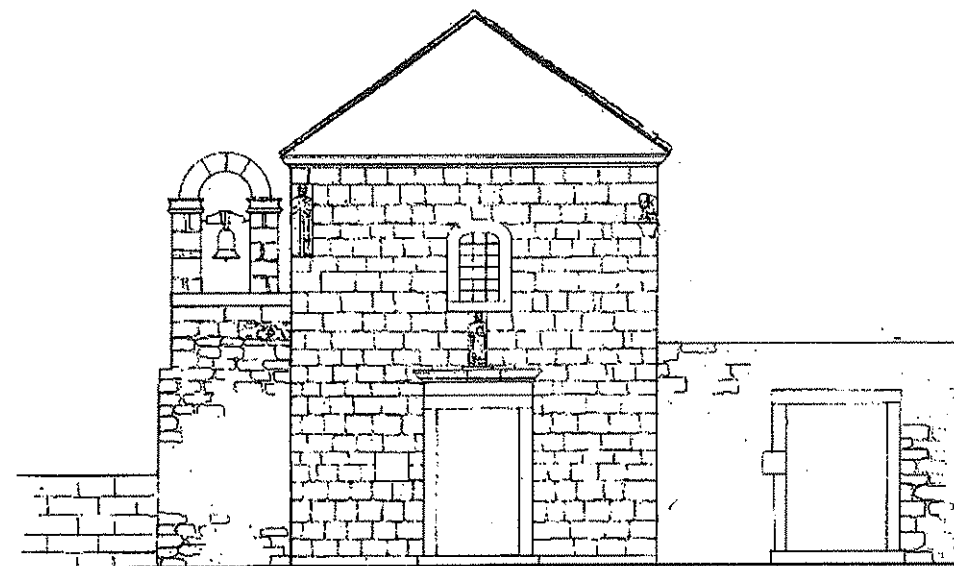
¹¹ Usp. npr. E. Hébrard: *Spalato...*, crteže na strani 34 i tablici iza strane 96.

¹² Frane Bulić: *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb, 1927., 218.

ARHEOLOŠKO ISTRAŽIVANJE SUSTIPANA
TLOCRT 1962.

Arheološki ostaci samostana na Sustipanu: 1-3 zidovi narteksa bazilike, 5-13 ostali zidovi bazilike, 21-23 temelji pravokutnog zvonika, 25-26 bunar, 29-39 zidovi samostanske zgrade južno od crkve, 46 postojeća crkvice sv. Stjepana iz 1814., podignuta na ruševinama bazilike.

Zapadno pročelje postojeće crkvice iz prošlog stoljeća na mjestu bazilike. U njezine zidove su kao spolije ugrađene skulpture iz XII.–XIV. stoljeća.

katedrale, bivšeg careva mauzoleja, prigraden je kor, pa je tom prilikom uklonjen dio periptera s dva stupa.¹³ To znači da su ti stupovi skinuti više stoljeća poslije nego što je sagrađena bazilika na Sustipanu, što se dogodilo najkasnije u X. stoljeću. Stoga nisu ni mogli biti tamo ugrađeni. Ali kad je Bulić o tome pisao, malo se što znalo, pa se dosta nagađalo. I istraživači bazilike u novije vrijeme također su u osnovi prihvatili pretpostavku da su stupovi bili u bazilici, pa su u nacrtu konzervacije njezinih ostataka predložili da se skinu iz crkvice i tamo ponovno vrate.¹⁴ Tako je nastala još jedna kontroverznost.

Sve te neusuglašene postavke traže jedan detaljniji komentar. U doba gradnje palače prvih godina IV. stoljeća za cara moćne rimske države nije zasigurno bilo problem dovesti stupove i neke druge dijelove iz dalekih krajeva. To se objašnjava potrebom brzog gradnje i useljenja. Ako je bazilika na Sustipanu starokršćanska, što iz svega dosad iznesenog proizlazi, teško je povjerovati da bi stupovi za jednu običnu crkvu, kakvih je u to vrijeme bilo puno, bili dopremljeni čak iz Afrike. Tome se protive pogoršane društveno-političke prilike, a u prvom redu gospodarske mogućnosti investitora. Istina, na starokršćanskim bazilikama u Saloni bilo je granitnih stupova, ali i oni su uzimani sa starijih rimskih građevina.

¹³ F. Bulić: *Palaca...*, 210.

¹⁴ Izvedbeni nacrt konzervacije bazilike na Sustipanu. Urbanistički biro Split, 1962. Projektant Jerko Marasović, dipl. ing. arh. konzultant dr. Tomislav Marasović.

Isto tako, teško je prihvatiti pretpostavku da su već negdje u V. stoljeću stupovi skinuti s Dioklecijanove palače koja je u to vrijeme bila još dobro očuvana i služila kao prebivalište nekim rimskim patricijima, a među njima vjerojatno generalu Marcelinu koji je neko vrijeme samostalno vladao Dalmacijom. Upravo tada našao je u palači nekoliko godina utočište posljednji svrgnuti zapadnorimski car Julije Nepot.¹⁵

Nešto više svjetla u to pitanje unosi i nalaz in situ u bazilici jedne baze stupa koja je otkopana prilikom revizijskih istraživanja 1994. godine. Njezino je ustrojstvo antičko. Sastoji se od četvrtaste plinte iznad koje se nižu torus, trohilus pa još jedan plići torus. Međutim, na njoj se može opaziti zanimljiva pojava, a to je izobličenje crte profila. Za razliku od normalnog geometrijski jasnog izraza, izgubio se raniji logični odnos između tektonike i oblika. To ukazuje na različito shvaćanje i slobodnije interpretiranje starijih predložaka koje se inače sreće u ranokršćanskoj umjetnosti. Ta stopa je drukčija od onih u Dioklecijanovoj palači, što ukazuje na to da su stupovi u bazilici na Sustipanu bili drugi, upravo za nju klesani.

Na osnovi svega moglo bi se zaključiti da stupovi iz Dioklecijanove palače uopće nisu bili u bazilici. Oni su tek početkom XIX. stoljeća, pri gradnji crkvice sv. Stjepana, preneseni i izravno u nju ugrađeni. Pritom je uvjerljiva pretpostavka da su već u doba pregradnja mauzoleja skinuti sa svojeg mjesta, ali su ostali negdje pohranjeni do ponovne ugradbe.

Uzimajući u ovom trenutku dosta slobode u zaključivanju, postojanje velike starokršćanske bazilike na poluotoku Sustipanu i nekropole uz nju može se tumačiti nekim posebnim vjerskim kultom na ovom iznimnom položaju, ali dosad za to postoje samo indikacije.

Resume

Sur la bien connue presque île rocheuse qui s'élève de la mer du côté de l'entrée dans le port de Split, il y avait à l'Antiquité une nécropole. On a récemment découvert qu'à cette même époque, on y avait aussi construit une grande basilique protocatholique. On a retrouvé de nombreux fragments de colonnes et d'éléments décoratifs. Dans le tôt Moyen-Age, les bénédictins avaient élevé du côté sud de l'église un monastère qui joua un rôle important dans la vie publique de Split et de l'état croate. Avec le temps, cet ensemble d'édifices fut abandonné. Ses restes disparurent tout à fait entre le XVII et XVIII siècle. Au début du XIX siècle, on construisit sur les ruines de la basilique l'église de Saint Etienne. Un peu plus tard, on aménagea sur la presque île un cimetière qui fut lui aussi éliminé après plus de cent ans, après la seconde guerre mondiale. On ne sait pas exactement quand cette basilique fut construite. Les dernières recherches archéologiques et analyses comparatives ont montré qu'il s'agissait d'un édifice datant du protocatholique et non du tôt Moyen-Age. Il s'agit d'une basilique type de la période de l'Antiquité tardive avec beaucoup d'absides semi-circulaires comme il était habituel d'en voir dans les milieux urbains de cette époque sur la côte Est de l'Adriatique, surtout à Solin, Zadar et Pula.

On se posa des questions sur la date et les circonstances du transfert de 6 grandes colonnes faites en granite rouge qui auraient été enlevées du Palais de Dioclétien et ajoutées à la nouvelle église de

¹⁵ Ljubo Karaman: *Događaji petog stoljeća u splitskoj Dioklecijanovoj palači*. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Split, 1962., sv. 14, 8 i 9.

Saint Etienne de cet endroit. Etant donné que l'on connaît mal la situation sur ce terrain auparavant, on suppose qu'ils ont tout d'abord été installés dans la basilique entre les nefs pour ensuite être mises dans la petite église. Les thèses sont très controversées.

Il est donc préférable de conclure que les colonnes qui avaient été ôtées de la façade extérieure de la cathédrale, ou encore de l'ancien mausolée du roi romain Dioclétien, afin de pouvoir permettre la construction du clocher et du chœur, furent entreposées quelque part. Ce n'est qu'au début du XIXème siècle qu'on les ajouta à la petite église à Sustipan.